

God. 5, br. 5 (2022)

ISSN 2831-0969

GAOBO O MOSTARU

ZBORNIK RADOVA

ISSN 2831-0969

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA
UNIVERZITETA “DŽEMAL BIJEDIĆ” U MOSTARU

SLOVO O MOSTARU

Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije
Mostar, 20. i 21.10.2021.

Mostar, 2022.

SADRŽAJ

HISTORIJA	7
Almir Marić: ANTIČKA PROŠLOST DANAŠNJE HERCEGOVINE U DJELU ARTHURA EVANSA.....	9
Enes Dedić: BIŠĆE I BLAGAJ U ODLUKAMA VIJEĆA DUBROVAČKE REPUBLIKE U 15. STOLJEĆU – ISPISI ARHIVSKE GRAĐE	21
Adis Zilić: ULOGA GOSTA RADINA BUTKOVIĆA U IZGRADNJI FORTIFIKACIJA NA LOKALITETU STAROG MOSTA (UZ OSVRT NA POČETAK URBANIZACIJE MOSTARA)	63
Hajrudin Motika: STEĆCI U UŽEM JEZGRU GRADA MOSTARA S OSVRTOM NA OČUVANJE I ZAŠTITU	91
Emina Mostić: PROSTOR HERCEGOVINE KROZ PRIZMU RANIH OSMANSKIH HRONIKA	123
Faruk Taslidža: RAZVOJ GRADA MOSTARA U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA	139
Sabaheta Gačanin: MUHAMMED NERGISI KADIJA U MOSTARU 1621. GODINE.....	161
Emir Demir: MOSTARCI SPAHIJE PRIPADNICI HERCEGOVACKE PUKOVNIJE IZ PRVE POLOVINE 19. STOLJEĆA	175
Amer Maslo KROZ KIŠU, BURU I ŽEGU: KASNOOSMANSKI MOSTAR U PUTOPISTRU AUSTRIJSKOG OBAVJEŠTAJCA JOHANNA ROSKIEWICZA	207
Hana Younis: CRTICE IZ MOSTARSKE SVAKODNEVNICE (KROZ DOKUMENTE KOTARSKOG ŠERIJATSKOG SUDA U MOSTARU U PERIODU AUSTROUGARSKE UPRAVE).....	223
Ajdin Muhedinović: „MOSTAR - LA - MORTE“ – POGLED NA MOSTAR U PUTOPISTRU HERMANNA WENDELA.....	247
Ramiza Smajić: USTANOVA ILMIHABER IZMEĐU TRADICIJE I ADMINISTRATIVNE PRAKSE: PRIMJER MOSTARA I OKOLINE.....	265
Dženita Sarač-Rujanac: PREDSJEDNIK CENTRALNOG KOMITETA SAVEZA KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE BRANKO MIKULIĆ U HERCEGOVINI I MOSTARU 1970-IH GODINA.....	281
Zilha Mastalić Košuta: MOSTARSKI MOSTOVI U RATU S AKCENTOM NA RUŠENJE STAROG MOSTA	315
KNJIŽEVNOST I JEZIK.....	341
Elbisa Ustamujić : RASPJEVANI I OPJEVANI MOSTAR	343
Alen Kalajdžija: RUKOPISNA VERZIJA BOSNEVIJSKIH (ALHAMIJADO) Pjesama MUHAMEDA RUŽDIJA U MEDŽMUI (R 31) MUZEJA HERCEGOVINE U MOSTARU (S POSEBNIM OSVRTOM NA Pjesmu OGLAN NASIHATI)	359

Nusret Omerika: DOSJETLJIVOST I MUDROST U MOSTARSKIM ROMANSAMA U RUKOPISNOJ ZBIRCI „HERCEGOVAČKI BISER“ OSMANA ĐIKIĆA.....	373
Amira Dervišević: PRIČANJA O ŽIVOTU U RUKOPISNOJ ZBIRCI HUSEINA RIZVIĆA	385
Almedina Čengić: SEVDAH O MOSTARU U PRIPOVIJETKAMA HAMZE HUME ..	399
Nehrudin Rebihić: HASAN (FEHMI) NAMETAK: FOLKLORIST, KNJIŽEVNIK, KULTURNI HISTORIČAR	411
Andrijana Nikolić: KAMEN I VODA KAO POETSKE ODREDNICE U ODABRANIM SONETIMA SKENDERJA KULENOVIĆA	431
Irena Ivanović: ONIRIČKE VIZIJE PERA ZUPCA: VJEČITI DJEČAK VJEČNE LJUVENE	449
Sanja Franković: KAKO RUBOVI GOVORE O SREDIŠTU (DRUGA VENECIJA PREDRAGA MATVEJEVIĆA)	467
Elma Durmišević-Cernica: VIŠEJEZIČNOST I KROSKULTURALNOST U MEDITERANSKOM BREVIJARU PREDRAGA MATVEJEVIĆA – DAME EL MAZAL E ETCHA ME A LA MAR	509
Irma Marić: PUTOPISNE MELANHOLIJE PREDRAGA MATVEJEVIĆA ILI VRIJEME POJEDINCA	525
Lejla Žujo – Marić: KNJIŽEVNI IDENTITET ČASOPISA MOST	541
Amra Bajrić: GRAD NA KRAJU CARSTVA (MOSTAR U ROMANU MIMAR HAZIMA AKMADŽIĆA)	571
Ena Begović-Sokolija: SLIKA HERCEGOVINE U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PUTOPISIMA	585
Mirzana Pašić Kodrić: PUTOPISNI PROSTORI ZUKE DŽUMHURA.....	611
Elmir Spahić: IMAGOLOŠKI ASPEKTI PUTOPISA MOSTAR (1909) ROBERTA MICHELA	623
Adisa Ahmetspahić: SLOVO O MOSTARU KAO DRUGOM U PUTOPISU CRNO JAJE I SIVI SOKO REBECCA WEST	633
Indira Šabić: „LIJEPI LI SU MOSTARSKI DUĆANI“ – O LINGVISTIČKOME KRAJOLIKU MOSTARA: TEORIJA I PRAKSA MOSTARSKE URBANONIMIJE ..	653
Nihada Ibršimović: ONOMASTIČKA ANALIZA KARABEGA	673
Amila Mahmić: LINGVOSTILISTIČKI POSTUPCI U DJELU „SA PLOČA ISTOČNIH“ HAMZE HUME.....	695
Amela Bajrić: EKSPRESIVNA SREDSTVA U PRIPOVIJETKAMA HAMZE HUME..	709
Nermina Usejnovski: DJELA POZNATIH MOSTARACA U OSNOVNOŠKOLSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE, ZASTUPLJENOST MOSTARSKIH PISACA U NASTAVnim PLANOVIMA I PROGRAMIMA U BOSNI I HERCEGOVINI	727
Dario Terzić: PLAVO, CRVENO I ZELENO – INTERAKCIJE U MOSTARSKOM REALITETU	741

Hajrudin MOTIKA

UDK 930.85 : 726.825 (497.6 Mostar)

Izvorni naučni rad

STEĆCI U UŽEM JEZGRU GRADA MOSTARA S OSVRTOM NA OČUVANJE I ZAŠTITU

SAŽETAK

U radu „Stećci u užem jezgru grada Mostara s osrvtom na očuvanje i zaštitu“ opisuju se srednjovjekovni nadgrobni spomenici stećci, koji su u proteklom vremenu sačuvani u užem gradskom jezgru. Govorimo o jedinom stećku smještenom u Malom parku i uništenim stećcima na Carini, a zatim o stećcima koji su zbog ugroženosti na području Grada Mostara i akumulacije jezera na rijeci Trebišnjici izmješteni s autentičnih lokaliteta u lapidarij Muzeja Hercegovine. Stećci u lapidariju potječu iz Tabhane kod Starog mosta, Bišća polja, Pologa, Bileće i Potoka. Jedan dio rada odnosi se na očuvanje i zaštitu, gdje se govori o uzrocima propadanja i nestajanja, te načinu zaustavljanja i sprečavanja devastiranja stećaka.

Ključne riječi: stećci, devastiranje, očuvanje, zaštita, grad Mostar

UVOD

Utjecaj savremenog društva na nekropole sa stećcima je veoma izražen kroz urbanu gradnju i izgradnju infrastrukturnih objekata, kao i od strane pojedinaca na čijim se zemljишnim parcelama nalaze nekropole. Rezultati terenskih istraživanja potvrđuju da su stećci kao spomenici kulture ugroženi i da se uništavaju na razne načine, uglavnom ljudskom rukom. Devastiranje stećaka prisutno je i na području Grada Mostara. U radu „Stećci u užem jezgru Grada Mostara s osrvtom na očuvanje i

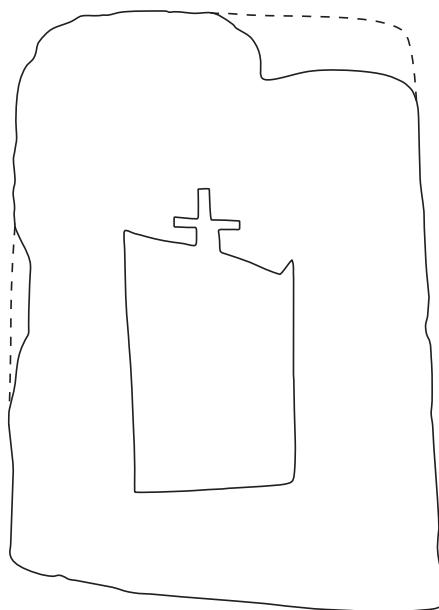
zaštitu“ osvrnut ćemo se na jedini sačuvani primjerak stećka u užem gradskom području smještenom u Malom parku. Ovaj stećak je od velikog značaja za nastanak prvog naselja. Zatim, govorimo o uništenim stećcima na lokalitetu Carina i prenesenim stećcima u lapidarij smješteni ispred Centra za kulturu koji su sastavni dio arheološke zbirke Muzeja Hercegovine. Zbog raširene pojave ugrožavanja i devastiranja stećaka, posebnu pažnju posvetit ćemo zaštiti i očuvanju kamenih nadgrobnih spomenika, te pokušati odgovoriti na pitanje kako ih možemo zaštитiti od devastiranja. Obilaskom lokaliteta s kojih su vršena premještanja stećaka, zabilježili smo tačne koordinate nekropola. Rekognoscirali smo teren na lokalitetu Carina, Drenovi u zaseoku Troskoti i Ogradi u naselju Bošnjaci. Za lokalitet Tabhane kod Starog mosta nije bilo potrebe jer nije autentičan. Lokalitet na Bišću polju nismo mogli utvrditi, a prema podacima navedenim u literaturi zaključili smo da je na ovom lokalitetu sagrađena aerodromska pista ili se lokalitet nalazi u pojasu piste. Pristup lokalitetu Mistihalj kod Bileće je onemogućen jer se nalazi pod vodom Bilećkog jezera, ali smo odredili približne koordinate uz pomoć austrougarske katastarske izmjere. Zbog fizičkog oštećenja pojedinih motiva i istrošenosti uslijed vremenskih utjecaja, odnosno slabe vidljivosti motiva, predstavili smo stećke i njihove motive koristeći tehniku obilježavanja kredom, slikanja i precrtavanja u softveru.

STEĆAK U MALOM PARKU

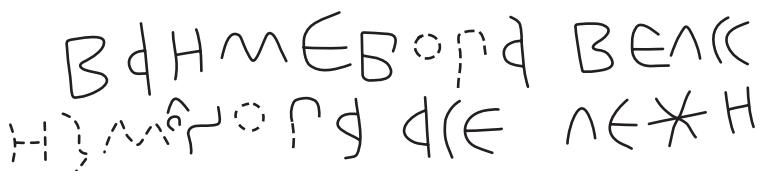
Jedini sačuvani stećak na području užeg gradskog jezgra Grada Mostara je stećak u obliku sanduka koji se nalazi na lokaciji Malog parka. Njegove dimenzije su: dužina 179 cm, širina 120 cm i visina 64 cm, ali je na jednoj čeonoj strani oštećen. Gornja horizontalna površina ukrašena je štitom i mačem (Crtež 1a), a jedna čeona i bočna strana natpisom na starobosanskom jeziku (Crtež 1b i 1c).¹ Pored paleografskih i jezičkih

1 Prvi poznati spomen bosanskog jezika datira od 3. jula 1436. godine, što se vidi iz Ugovora o prodaji bosanske djevojčice za koju se kaže da je: „od bosanskog roda i rođena u heretičkoj zabludi, nazvana bosanskim jezikom Djevena ...“ CODEX diplomaticus Regni Bosnae: povelje i pisma stare bosanske države, Esad Kurtović

osobina, Vego pojašnjava i historijski kontekst prezimena Krivoušići, te ističe važnost ovog natpisa. Stećak je ležao na plemenitoj baštini Radivoja Krivoušića ili na skupnom groblju prvog naselja Mostara. Na osnovu paleografskih, jezičkih i historijskih dokaza, stećak datira iz druge polovine XIV ili početka XV vijeka, ali njegova posljednja granica može biti i kraj XV vijeka.²

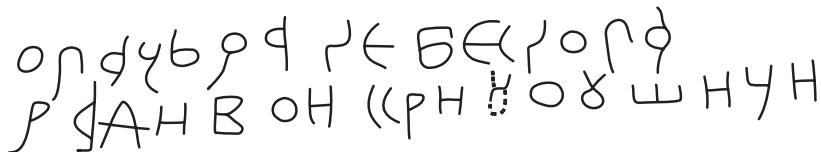

Crtež 1a. Motiv štita i mača na horizontalnoj strani

Crtež 1b. Natpis na čeonoj strani s oštećenjima³

-
- ... [et al]; [prijevod, slavenski tekstovi Lejla Nakaš, latinski tekstovi Drago Župarić, talijanski tekstovi Ana Lalić] Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018, 637.
- 2 Marko Vego, „Ćirilski natpisi iz Hercegovine“, Arheologija n.s., sv. XIII, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1958, 174-176.
- 3 Šest slova potpuno je uništeno. Rekonstrukcija natpisa (Crtež 1b i 1c) prema: Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962, 36.

Crtež 1c. Natpis na bočnoj strani

Transkripcija natpisa glasi:⁴

1. red čeona strana: VA IME BOGA VELK (Crtež 1b)
1. red bočna strana: OGA, СъRA NEBESNOGA (Crtež 1c)
2. red čeona strana: I ZM[ilo]SNOGA, A SE LEŽI (Crtež 1b)
2. red bočna strana: RADIVOI KRIVOUŠIČI (Krivušiči).

(Crtež 1c)

Transkripcija u cijelosti: Va ime boga velkoga съра nebesnoga i zm[ilo]snoga (zemaljskoga), a se leži Radivoj Krivoušiči (Krivušiči).

Klesar je upotrijebio kontrakciju u riječi m[ilo]snoga. Vidi se slovo С [S] i nad njim znak kontrakcije. Ligatura je upotrijebljena u riječi НЕБЕСНОГА [NEBESNOGA] između slova Е и С [E i S]. Upotreba izraza ЧВРША НЕБЕСНОГА [СъRA NEBESNOGA] je uobičajena, a upotrebljavao se i u poveljama.⁵ Upoređujući natpis koji je zabilježio Vego,⁶ s trenutnim stanjem uočava se razlika u izgledu slova [V] u riječi [KRIVOUŠIČI] (Crtež 1c). Prepostavlja se da je uslijed razgradnje kamene površine vremenom došlo do osipanja sitnih dijelova kamena.

Stećak se dugo vremena nalazio u dvorištu Husein-hodžine (Ćišića)⁷ džamije u blizini sadašnje lokacije. On je neko vrijeme pred džamijom služio kao mejtaš, kamenom postolje na koje se stavljalo tijelo umrlog (mejt) prilikom obavljanja molitve (dženaze) prije ukopa.⁸ U

4 Prema: Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, knj. I, 37.

5 Vego, „Cirilski natpisi iz Hercegovine“, 175.

6 Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa*, knj. I, 36.

7 Husein-hodžina džamija sagrađena je prije 1620. godine. U Drugom svjetskom ratu korištena za skladište i kao konjušnica. Srušena u proljeće 1947. godine. Prozvana Ćišića džamija jer su u njoj Ćišići u zadnjem periodu obavljali imamsku dužnost. Hrvatka Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2005, 54.

8 Vego, „Cirilski natpisi iz Hercegovine“, 174-176.

vrijeme izgradnje stambenog objekta 1957. godine na mjestu porušene Husein-hodžine džamije, stećak je pomjeren po nalogu bivšeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture u susjedni Mali park (Slika 1), gdje se i danas nalazi.⁹ Osim ranijeg manjeg oštećenja stećka, primjetna su i nova oštećenja natpisa na čeonoj strani. Nova oštećenja su nastala kao posljedica ratnih dejstava u periodu od 1992. do 1995. godine. Na crtežu su isprekidanom linijom označena oštećenja na ivicama stećka i slova u natpisu (Crtež 1d). Približne koordinate prvobitnog lokaliteta kod Husein-hodžine džamije su 43°20'34.66"N, 17°48'49.43"E. Koordinate na kojima se danas nalazi stećak u Malom parku su 43°20'33.03"N, 17°48'50.87"E.

Prema usmenoj predaji, Zelenika je zabilježio da se na lokalitetu Husein-hodžine džamije u blizini stećka posvećenom Krivoušiću nalazio još jedan stećak do Drugog svjetskog rata. Na njemu se nekada pripremao „lučum“, jedna vrsta smole koja je služila za spajanje drvenih vodovodnih cijevi koje su bile u upotrebi u Mostaru.¹⁰

Slika 1. Premještanje stećka na lokaciju Malog parka

9 Andđelko Zelenika, „Zapis i starije prošlosti Mostara i okolice“, Hercegovina 2 (10), Mostar, 1996, 66-67.

10 Isto, 67.

Crtež 1d. Ukrasni motivi štita i mača s natpisom

STEĆCI NA LOKALITETU CARINA

Stećci na lokalitetu Carina nisu sačuvani. Uništeni su sedamdesetih godina prošlog vijeka. Zelenika je evidentirao dva stećka u obliku ploča 1962. godine u ulici Ahmeta Pintula 8. Nalazili su se u dvorištu kuće vlasnika M. Mirkovića, oko 60 m jugozapadno od Doma zdravlja. Njihovi ukrasni motivi su štit i mač, trolisna loznica i dva ukrštena mača. Vlasnik je prilikom dogradnje kuće, proširenjem dvorišta, unišio stećke 1963. godine.¹¹ Prema navodima Zelenike, utvrdili smo da se lokalitet nalazi u k.o. Mostar I na parceli Carina k.č. 2461. Prilikom rekognosciranja terena nismo pronašli eventualne ostatke stećaka. Koordinate lokaliteta na kojem su uništeni stećci su 43°20'41.98"N, 17°48'46.41"E.

Od prethodno opisanog lokaliteta na kojem su se nalazili stećci oko 400 m u pravcu sjevera na dijelu koji se nalazio u pojasu nekadašnjeg velikog mezarja na Carini,¹² prilikom izgradnje željezničke stanice

¹¹ Isto, 67. Sažete podatke o ovom lokalitetu Zelenika donosi i u: Andelko Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, Hercegovina II, Mostar, 1982, 140; Andelko Zelenika, „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, Hercegovina 23, Gradska knjižnica, Mostar, 2009, 252.

¹² O mezarju na Carini pogledati: Ahmet Kurt, Mahala Carina u Mostaru - historija i razvoj grada, Dobra knjiga, Sarajevo, 2021, 110-115.

otkriveni su srednjovjekovni grobovi. Pored betonske ograde kod ulaza u mezarje evidentirani su ograđeni grobovi. Otkriveno je 14 grobova od kojih je Zavod za zaštitu spomenika kulture istražio dva, dok su ostali bili razrušeni. Grobovi su poredani u redove, a pronađeni su na dubini od 1,10 m. Da grobovi potječu iz srednjeg vijeka potvrđuje arhitektura grobne konstrukcije koja se sastojala od koso postavljenih kamenih ploča (op.a. bočnih strana) i manjih ploča koje su zatvarale manje otvore (op.a. na čeonim stranama grobnice), zatim način sahranjivanja, orijentacija i arheološki nalazi nađeni kao grobni prilozi. Atanacković-Salčić navodi i jedan pronađeni ozidani grob u blizini vatrogasne kule. Slični primjeri srednjovjekovnih grobnica već su ranije istraženi u neposrednoj blizini Grada Mostara (u Vrapčićima, na Buni, Gnojnicama i Blagaju).¹³ Približne koordinate na lokalitetu srednjovjekovnih grobova na Carini kod željezničke stanice su 43°20'54.89"N, 17°48'46.47"E.¹⁴

Također, na periferiji Grada na Balinovcu prilikom izgradnje stambenih objekata otkriven je ranosrednjovjekovni grob. Nešto ranije na istom lokalitetu otkriveni su i antički grobovi i dvije urne. Istraženi ranosrednjovjekovni grob bio je ograđen kamenjem u obliku pravougaonika s orijentacijom zapad-istok. Pored njega se nalazio i dječiji grob obilježen s dva kama. Pronađeni prilozi u grobu su: mač karolinške izrade, par bronzanih mamuza, srebreni okov i gvozdena jabučica sa trnom. Nalazi datiraju iz 9. vijeka. Nešto dalje od ova dva groba otkriveni su grobovi s tragovima zaštitnih kamenih ploča.¹⁵ Zelenika navodi da se srednjovjekovni grobovi koje je istraživala Atanacković-Salčić nisu nalazili na Vukodolu, već 100 m jugozapadno od Balinovca na

13 Prema: Vukosava Atanacković Salčić, „Srednjovjekovni grobovi u Carinskom haremu“, Sloboda, br. 13, Mostar, 23. mart 1964, 10.

14 Uz pomoć ustupljenih podataka Ahmeta Kurta i njegovih ličnih sjećanja o srednjovjekovnim grobovima pored zida kod ulaza u mezarje evidentirali smo približne koordinate.

15 Vukosava Atanacković Salčić „Vukodol, Mostar, Hercegovina – antički, ranosrednjovjekovni grobovi“, Arheološki pregled 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 159-162; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, „Vukodol“, Tom 3, Sarajevo, 1988, 308.

nekadašnjim baščama porodice Dvizac.¹⁶ Približne koordinate lokaliteta na kojem su istraženi srednjovjekovni grobovi na Balinovcu, a na kojem se danas nalaze stambeni objekti su $43^{\circ}20'16.39''N$, $17^{\circ}47'40.81''E$.¹⁷ Na ovom lokalitetu otkriven je 1965. godine još jedan grob zidan od kamenih ploča na ivici voćnjaka Smaje Duranovića.¹⁸ Lokalitet se nalazi na parceli k.č. 4595 između parcela k.č. 4586, 4587 i 4588, a njegove koordinate su $43^{\circ}20'13.99''N$, $17^{\circ}47'42.26''E$. Do lokaliteta na kojem su izgrađeni stambeni objekti smješteno je mezarje koje se nalazi uz Baba Beširovu džamiju (Karta 1).¹⁹ Od Balinovca u pravcu jugoistoka u zapadnom dijelu Zahuma na osnovu usmenih predaja i istraživanja Zelenika je evidentirao lokalitet „Grčko groblje“. Na ovom lokalitetu u više navrata prilikom izgradnje stambenih objekata pronađeni su grobovi koji su tom prilikom uništeni. Po svojoj grobnoj konstrukciji grobovi potječe iz kasnog srednjeg vijeka, a evidentirani su na području koje pripada lokalitetu Kovačnice i ulicama koje danas nose naziv Augusta Šenoa,²⁰

16 Zelenika, „Zapis iz starije prošlosti Mostara i okolice“, 63-64.

17 Informaciju koji stambeni objekti su izgrađeni na lokalitetu, gdje su otkriveni antički i srednjovjekovni grobovi dali su nam Samir Šoše i Senadin Hamzić zaposleni u Zavodu za prostorno uređenje Grada Mostara. Stambeni objekti su izgrađeni u periodu od 1963-1965. godine i nalaze se u k.o. Mostar II na parcelama k.č. 4551, 4553, 4567, 4597, 4598 i 4599. Za određivanje približnih koordinata uzeli smo središnji prostor između navedenih objekata.

18 Atanacković Salčić, „Vukodol“, 161.

19 Upoređujući katastarski plan iz 1881. godine u mjerilu 1:3125 sa trenutnim podacima i stanjem na terenu može se zaključiti da je mezarje koje je sastavni dio Baba Beširovog vakuфа zauzimalo znatno veću površinu od današnje. Na istočnoj strani mezarja (stari broj parcele 38) proširivanjem puta zahvaćen je dio mezarja. Danas na tom mjestu počinje ulica IV bojne (stari naziv Dalmatinska) k.č. 6476. Na južnom i jugoistočnom dijelu mezarja izgradnjom puta za Iliće ulica Iliće bojne (stari naziv VIII dalmatinskog udarnog korpusa) k.č. 4571 i objekata na početku te ulice zahvaćen je dio mezarja. Također, prekoputa džamije u pravcu istoka postojalo je odvojeno manje mezarje (stari broj parcele 29) na kojem se danas nalazi put, odnosno početak ulice Fra Didaka Buntića (stari naziv Matije Gubca, stariji Zahumska) k.č. 6472/1 i objekti uz ovu ulicu k.č. 4856/1 i 4858. Podatke na katastarskom planu pogledati: Borislav Puljić, Čitati grad: Urbana struktura Mostara u razdoblju od 1440.-1878., UPI-2M PLUS i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2020, 130-131.

20 Na stambenim objektima se i danas nalazi stari naziv ulice Kavazbašina.

Fra Didaka Buntića i Đikovina.²¹ Na ovom području su 1900. godine pronađena tri groba prilikom izgradnje kuće M. Bubića.²² Isto tako, i na lijevoj obali Neretve pronađeni su grobovi ne precizirajući njihov lokalitet. Tom prilikom datiranje grobova nije utvrđeno.²³ Prilikom rekognosciranja terena na lokalitetu Grčkog groblja u Zahumu ubicirali smo evidentirane grobnice u k.o. Mostar II na zemljšnjim parcelama k.č 5010, 4885, 4884, 4882, 4821, 4822, 4864 i oko parcele 4805²⁴ (Karta 1). Iz razgovora sa Vlaho Marijanom doznajemo da je prilikom kopanja temelja za restoran „Tri platana“²⁵ pronađena grobničica. Restoran je smješten na lokalitetu Kovačnice u k.o. Mostar II na zemljšnoj parceli k.č. 4885. Koordinate su 43°20'15.04"N, 17°47'56.81"E.

Pronađeni srednjovjekovni grobovi u Carinskom mezarju ukazuju na kontinuitet ukopavanja. Ukop se vršio na istom mjestu, bez obzira na to što je došlo do političkih, vjerskih i dr. promjena. Sačuvao se kontinuitet ukopavanja na istim grobljima zbog shvatanja da su nekropole sa stećcima grobovi predaka i da ih je grijeh uništavati. Skarić uočava da se nije ugasila svijest o ukopavanju na istom groblju. Na taj način muslimani su čuvali grobove svojih predaka.²⁶ Međutim, kao što vidimo postepeno se napuštala svijest o „čuvanju grobova svojih predaka“, pa je došlo do uništavanja ne samo stećaka i nišana, već i srednjovjekovnog groblja i mezarja u cijelosti. Praktično, sačuvani su samo fragmenti. Urbanizaciju užeg gradskom jezgra nije u dovoljnoj mjeri pratila zaštita

21 Prema: Andelko Zelenika, *Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru*, Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998-1999, 97-100.

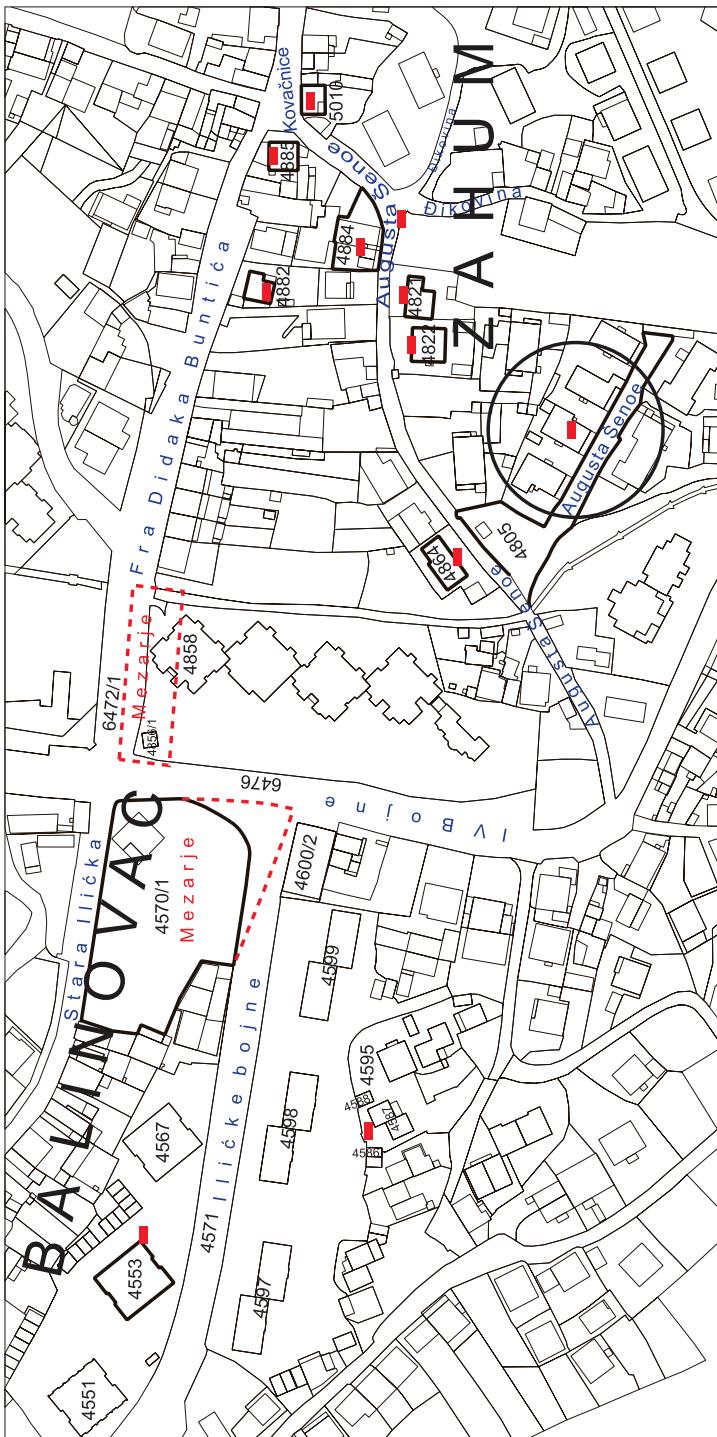
22 Riječ je o parceli k.č. 5010 sada u vlasništvu M. Zovko.

23 Karlo Patsch, *Pojedini nalazi iz rimskog doba*, GZM, god. IV, sv. I, Sarajevo, 1902, 13.

24 Za evidentirane grobnice oko parcele k.č. 4805 Zelenika navodi da se lokalitet nalazi između kuće vlasnika Brune Buljana koja je smještena na parceli k.č. 4864 i Ciglane na parceli k.č. 4728/5. Lokacija na kojoj su se nalazile Ciglane udaljene oko 150 m južno od k.č. 4864, dok su grobnice pronađene na području na kojem su izgrađeni stambeni objekti i barake oko parcele k.č. 4805 u ulici Augusta Šenoa. Zelenika, *Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru*, 98.

25 Restoran „Tri platana“ danas nosi naziv Schumann.

26 Владислав Скарић, „Стари мусимански надгробни споменици у Босни“, Време, бр. 3686, год. XII, Београд, уторак 5. април 1932, 6.

Karta 1. Evidentirane grobnice na katastarskom planu na području Balinovca i Zahuma

kultурне баštine, odnosno došlo je do skoro potpunog uništavanja kulturne baštine na širem lokalitetu Carine. Osim ovog primjera na Carini kontinuitet ukopavanja evidentiran je i na širem području Grada Mostara. Na nekropolama stećaka evidentirana su katolička (Rodoč, Jasenica, Kruševac) i pravoslavna (Hodbina, Žitomislić)²⁷ groblja, što također potvrđuje kontinuitet ukopavanja i čuvanja grobova svojih predaka.

STEĆCI U LAPIDARIJU ISPRED CENTRA ZA KULTURU

Stećci, srednjovjekovni nadgrobni spomenici smješteni ispred Centra za kulturu u Mostaru su dio arheološke zbirke Muzeja Hercegovine. Prvobitno su spomenici zbog ugroženosti dislocirani u periodu od 1954. do 1966. godine s autentičnih lokaliteta na lokaciju ispred Muzeja Hercegovine²⁸ koji se nalazio u objektima Islamske zajednice i Čejvan-čehajine džamije (Slika 2). Na lokaciji lapidarija stećke je evidentirao i Bešlagić.²⁹ Potječu iz Tabhane kod Starog mosta (ovaj lokalitet nije autentičan), Bišća polja, Pologa, Bileće i Potoka.³⁰ Spomenici su na sadašnju lokaciju lapidarija ispred Centra za kulturu premješteni 2017. godine, te je tom prilikom urađena njihova zaštita.³¹ Osim stećaka na ovoj lokaciji u lapidariju nalazi se jedan antički sarkofag s lokaliteta Vinjana kod Posušja³² i votivni kultni spomenik, ploča s natpisom iz Stipanića

27 Andelko Zelenika, „Stećci mostarskog područja (istočni, južni i jugozapadni dio općine Mostar),“ Hercegovina 24, Mostar, 2010, 205-222.

28 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138.

29 Šefik Bešlagić, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 340.

30 Zelenika, „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 250.

31 Edin Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine, Muzej Hercegovine, Mostar, 2018, 198.

32 Više detalja pogledati: Andelko Zelenika, „Ugroženi kasnoantički sarkofagi u Vinjanima kod Posušja,“ Naše starine VI, Sarajevo, 1959, 251-252; Veljko Paškvalin, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 9, ANUBiH, Sarajevo, 2012, 445.

kod Tomislavgrada.³³ Koordinate lapidarija Muzeja Hercegovine ispred Centra za kulturu su 43°20'20.14"N, 17°48'40.01"E.

Slika 2. Stećci na staroj lokaciji lapidarija ispred Ćejan-čehajine džamije

STEĆAK IZ BIŠĆA POLJA

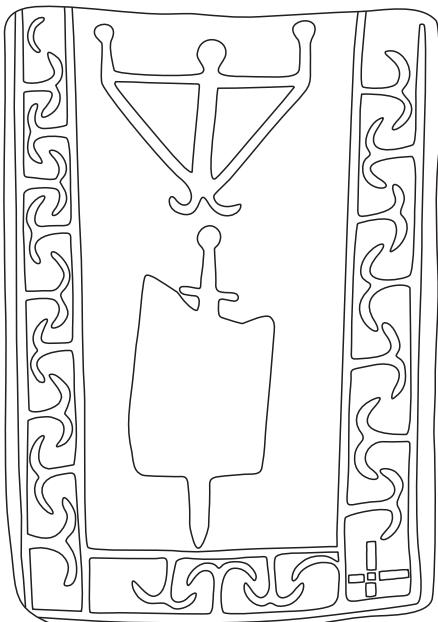
Kada autori u svojim radovima govore s kojeg lokaliteta potječe stećak iz Bišća polja, oni ne navode bližu odrednicu, naziv samog lokaliteta. Stećak u obliku sanduka s ukrasnim motivima štita s mačem prenesen je 1955. godine u lapidarij Muzeja Hercegovine iz Bišća polja kod Ortiješa, prilikom gradnje aerodromske piste.³⁴ Zelenika u drugom radu navodi da stećak potječe iz Bišća polja u blizini Mukoše.³⁵ Također, Wenzel navodi da je stećak iz Bišća polja s lokaliteta Mukoša, gdje

33 Više detalja pogledati: Veljko Paškvalin, „Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine“, Glasnik Žemaljskog muzeja, n.s. Arheologija XXXVIII, Sarajevo, 1983, 95-108; Salmedin Mesihović, Antiqui homines Bosnae, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011, 580.

34 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138. Iste navode Zelenika spominje i u radu: Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice, 68.

35 Zelenika, „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 250.

jedan njegov ukras svrstava u neklasificirane motive.³⁶ Osim ovog motiva stećak je ukrašen i bordurom od povijenih kukica i štitom sa mačem (Crtež 2).³⁷ Dužina stećka je 190 cm, širina 134 i visina 50 cm.³⁸ Danas se njegovi motivi nalaze u prilično trošnom stanju, što je posljedica atmosferskog utjecaja.³⁹ Stoga donosimo fotografiju iz 1989. godine, gdje se mogu vidjeti detalji ukrasnih motiva. (Slika 3).

Crtež 2. Horizontalna strana s neklasificiranim motivom

Slika 3. Stećak s plastično izraženim motivima

36 Marian Wenzel, Ukrasni motivi na stećima, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, 234-235 i 420-421.

37 Bešlagić, Stećci. Kataloško-topografski pregled, 340.

38 Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke, 191.

39 Na slabu uočljivost motiva na stećku naglasio je i Mulović: Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke, 191.

STEĆAK S LOKALITETA DRENOVI U ZASEOKU TROSKOTI (POLOG)

U zaseoku Troskoti u naselju Polog nalazio se sljemenjak koji je 1963. godine prenesen u lapidarij Muzeja Hercegovine.⁴⁰ Zelenika navodi da stećak „nije bio ugrožen u svom izvornom položaju“⁴¹. Na nekropoli se nalazilo 53 stećka smještenih na imanju porodice Kandić. Prema kazivanju mještana, stećak je pomjeren iz svog prvobitnog položaja od ljudi koji su tražili blago. Svi motivi na stećku koji je prenesen u lapidarij su plastično izraženi, osim dijela natpisa na jednoj bočnoj strani koji je urezan. Natpis se nalazi na čeonim i bočnim stranama. Prva bočna strana u gornjem dijelu ukrašena je natpisom ispod kojeg se, po Bešlagiću, nalazi motiv stiliziranog ljiljana s četiri figure koje su povezane. Svaka figura je ukrašena na vrhovima rozetom (Crtež 3a).⁴² Prva čeona strana ukrašena je motivom konjanika koji u ruci drži koplje. Klesar (kovač) je ovom izvedbom želio predstaviti Ljupka Vlasnića jer se natpis prezimena Vlasnić nalazi iznad figure konjanika (Crtež 3b). Na drugoj bočnoj strani ispod natpisa se nalaze slične tri figure kao na prethodnoj bočnoj strani. Dio stećka je oštećen. Oštećenja zahvataju manji dio natpisa i sljedeću čeonu stranu. Oštećenja su nastala na izvornom lokalitetu, što nas upućuje na to da su nastala prilikom pomjeranja (Crtež 3c). Druga čeona strana ukrašena je krugom u kojem je stilizovan krst s dva kruga u sredini. Vego je ovdje izostavio (op.a) da se u četiri polja unutar većeg kruga nalaze tri manja kruga i jedna rozeta s rupicama. Vertikalna krsnica se na krajevima produžuje - gornji dio s rozetom i rupom u sredini, a donji s tri štapića

40 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138. Iste navode Zelenika spominje i u radu: „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 251.

41 Zelenika, „Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice“, 68.

42 Šefik Bešlagić, Stećci – kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, 215. Vego ovaj motiv objašnjava da su četiri ženske figure, shematski izvedene s kapama na glavi. Držeći se za ruke predstavljaju kolo. Marko Vego, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n.s. sv. XVII, Sarajevo, 1962, 191-193.

na krajevima. Iznad kruga, a ispod natpisa nalaze se dva polumjeseca s krakovima okrenutim prema gore (Crtež 3d). Stećak je širok 80 cm, dug 158 cm i visok 90 cm. Dimenzije u gornjem dijelu stećka (sljeme) su 46-50 cm i visina 18 cm, dok je debljina tordiranog užeta 10 cm.⁴³ Zelenika preuzima podatke i navodi ih u svojim radovima,⁴⁴ a kada govori o brojnom stanju na nekropoli, navodi 25 stećaka.⁴⁵ Wenzel je predstavila stećak i njegove motive u dva crteža.⁴⁶

Prilikom rekognosciranja terena na nekropoli Drenovi tačan broj nismo mogli utvrditi jer je nekropola zarašla u gusto rastinje. Neki stećci su prevrnuti. Nekropola se nalazi u k.o. Polog na parceli Drenovi k.č. 4811. Koordinate nekropole su 43°19'54.58"N, 17°44'9.29"E.

Natpis na sljemenjaku Ljupka Vlasnića počinje latinskim krstom čija su tri gornja kraka jednaka, a donji uspravni duži. Svi krakovi se šire prema svojim krajevima.⁴⁷ Natpis u transkripciji glasi:⁴⁸ † Se leži Ljupko VI[a]snić na plemenitom svo[m]. Pisa mu sinъ dijak Dobrovoj.

U natpisu je upotrijebljena ligatura u riječima: **ΒΛ(ΝΗć**, **ΠΛΕΜΕΝΗΠΟΜ** i **ϹΗΝЬ**. U riječi **ΒΛ(ΝΗć** ispušten je vokal **Α** [A] između slova **Λ** i **Ϲ** [L i S], tako da riječ treba da glasi **ΒΛΑ(ΝΗć** (Crtež 3b). U riječi **(ΒΟ[Μ]** oštećen je dio slova **Ο**, a posljednje slovo **Μ** je u potpunosti nestalo. Riječ treba da glasi **(ΒΟΜЬ**. U riječi **ΔΟΞΡΟΒΟΗ** posljednje slovo **Η** je oštećeno (Crtež 3c).⁴⁹

43 Vego, „Novi i revidirani natpsi iz Hercegovine“, 191-193.

44 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138. Iste navode Zelenika spominje i u radovima: Zapis iz starije prošlosti Mostara i okolice, 68. i „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 251.

45 Zelenika, „Stećci mostarskog područja“, 221.

46 Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, 104-105 i 352-353.

47 Bešlagić, Stećci – kultura i umjetnost, 179.

48 Prema: Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knj. II, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, 6-7.

49 Prema: Vego, „Novi i revidirani natpsi iz Hercegovine“, 193.

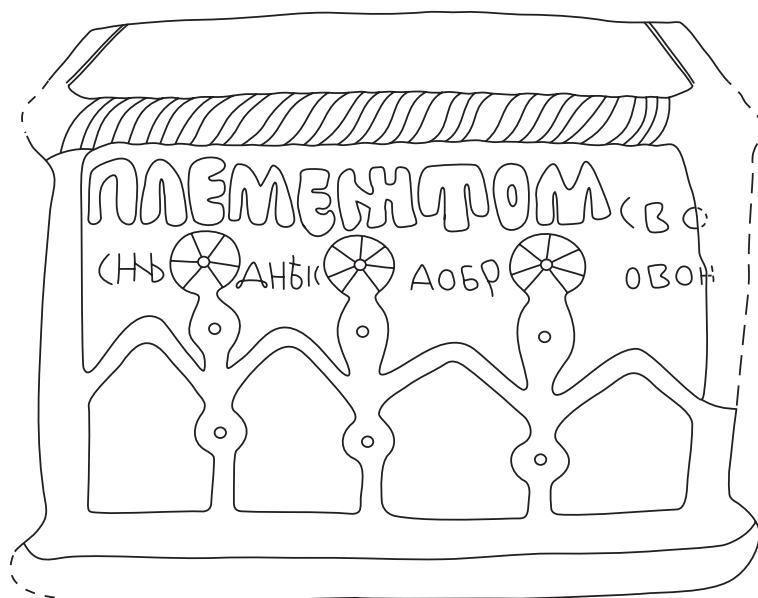

Crtež 3a. Prva bočna strana

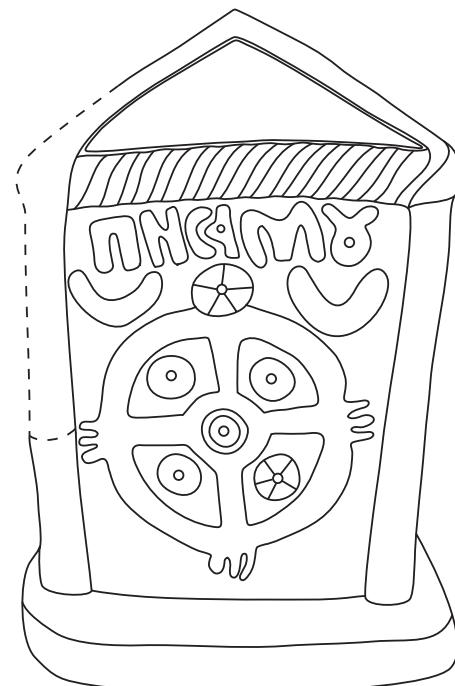

Crtež 3b. Prva čeona strana

SLOVO O MOSTARU

Crtež 3c. Druga bočna strana

Crtež 3d. Druga čelona strana

STEĆAK S LOKALITETA MISTIHALJ IZ MIRUŠE (BILEĆA)

Šire područje, pa i sam lokalitet Mistihalj potopljen je 1954. godine izgradnjom hidroakumulacije Bilećkog jezera na rijeci Trebišnjici. Potopljeno područje je veoma bogato brojnom kulturno-historijskom baštinom, te je prije puštanja hidroelektrane u rad angažovan određen broj stručnih osoba na istraživanju i izmještanju kulturno-historijskih spomenika.⁵⁰ Prema podacima koje navodi Bešlagić, stećak potječe s lokaliteta Mistihalj u naselju Panik kod Bileće. Stećak u obliku visokog sanduka s postoljem je bio prevrnut. Ukrašen je s 5 plastičnih kružnih vijenaca u kojima su rozete,⁵¹ a ispod toga su arkada sa 7 stubova i 6 lukova, dubokih interkolumnija.⁵² Ovaj stećak koji je označen pod brojem 25 predložen je s ostalim za izmještanje.⁵³ Dimenzije stećka su: širina bočne strane u gornjem 152 cm, a u donjem dijelu 118 cm. Čeona strana je 46 cm. Visina stećka bez postolja je 174 cm. Postolje je širine 159, dužine 213 i visine 33 cm.⁵⁴ Za razliku od stubova i arkada, rozete i linije su urezane. Na isti način ukrašena je i druga šira strana stećka. Na crtežu uže (čeone) strane nalazi se motiv kruga i rozete, dok je druga čeona strana izražena motivom dva kruga. Na ovim stranama ispod izraženih motiva nalazi se linija, što predstavlja friz. Gornji rub sa svih strana ukrašen je urezanim paralelnim kosim linijama. Na stećku su danas primjetna i manja oštećenja koja su nastala uslijed ratnih dejstava 1992-1995. godine. Tačan lokalitet s kojeg potječe stećak se može utvrditi prema ovdje iznesenim podacima. Osim toga, upoređujući originalnu sliku prevrnutog stećka (Slika 4) sa stećkom u lapidariju zaključili smo da su neki detalji identični. Osim motiva, identična su mala oštećenja na gornjem i donjem rubu stećka i kose pukotine koje su vjerovatno nastale

50 Zaštita spomenika kulture u dolini Trebišnjice, Naše starine VIII, Sarajevo, 1962, 5.

51 Bešlagić navodi 6 plastičnih kružnih vijenaca. Vjerovatno je došlo do greške.

52 Šefik Bešlagić, „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci“, Naše starine VIII, Sarajevo, 1962, 25.

53 Bešlagić, „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci“, 36.

54 Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke, 190.

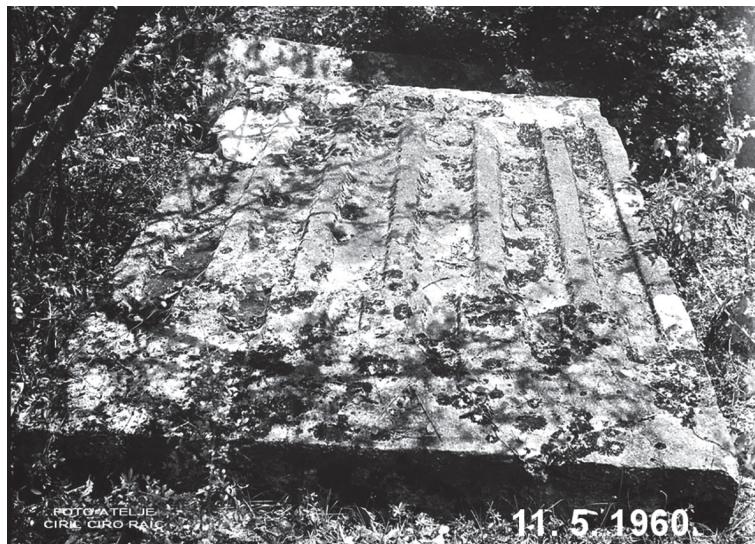
uslijed atmosferskog utjecaja. Wenzel je predstavila crtež stećka i njegove motive, samo s jedne strane.⁵⁵ Ovdje donosimo crtež bočne (šire) i čeone (uže) strane stećka (Crtež 4). Druge dvije strane stećka su identične stranama na crtežu, te smo ih izostavili.

Autori navode različite lokalitete.⁵⁶ S obzirom na to da se radi o potopljenom području na lokalitetu Bilećkog jezera, ipak su naša zapažanja dovela do zaključka da su Miruše obuhvatale šire područje od nekoliko naselja. Postojao je i drugi toponim Miruše na području Crne Gore. Oba istoimena toponima su potopljena i nalaze se na lijevoj strani rijeke Trebišnjice. Mistihalj se nalazi na desnoj obali rijeke Trebišnjice kojeg je odvajao most na rijeci Trebišnjici od Miruše. Približne koordinate lokaliteta Mistihalj su 42°49'28.56"N, 18°25'55.20"E. Naselje Panik se takođe nalazilo na desnoj obali Trebišnjice, oko 2,5 km vazdušne linije u pravcu juga od Mistihalja.⁵⁷ Koordinate naselja Panik su 42°48'17.64"N, 18°27'4.32"E. Nije nam poznat razlog zašto se lokalitet Mistihalj u literaturi navodi uz naselje Panik, kada se geografski Mistihalj nalazi uz naselja u Miruši, dok je Panik puno udaljeniji. Zbog veoma izražene geografske udaljenosti naselja Panik, smjestili smo Mistihalj uz naselja u Miruši, a odbacili naselje Panik. Na potopljenom području Bilećkog jezera ostaci civilizacija su djelimično istraženi i neki spomenici izmješteni, ali su u velikoj mjeri ostali nepoznanica. Zarobljeni u vodi ne mogu da svjedoče o životu, kulturi i historijskim događajima ovog kraja.

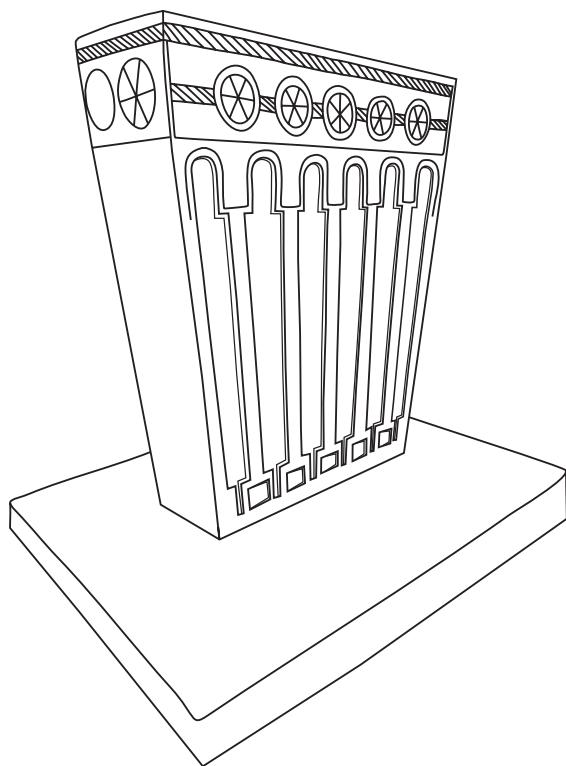
55 Wenzel, Ukrasni motivi na stećima, 46-47.

56 Bešlagić u djelu „Kataloško-topografski pregled“ navodi da je stećak iz naselja Panik. Isto tako, Zelenika navodi da stećak potječe iz naselja Panik, ne navodeći lokalitet. Opisujući stećke u lapidariju Muzeja Hercegovine, Mulović navodi da stećak potječe iz Miruše selo Panik. Bešlagić, Stećci. Kataloško-topografski pregled, 340.; Zelenika, “Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini”, 138.; Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke, 190.

57 Prema skici: Bešlagić, „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci“, 17. Također, pogledati austrougarsku katastarsku izmjjeru na internetskoj stranici: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=osm%2C158%2C164&bbox=2044166.2893567134%2C5281056.492868749%2C2066306.7004369663%2C5288854.465171538>

Slika 4. Prevrnuti stećak na lokalitetu Mistihalj, sada u lapidariju Muzeja Hercegovine

Crtež 4. Bočna i čelona strana visokog sanduka

STEĆAK S LOKALITETA OGRADA U NASELJU BOŠNJACI (POTOCI)

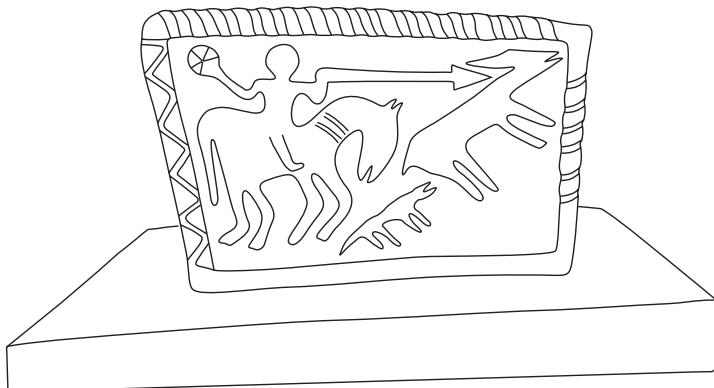
Nekropola sa stećcima je smještena na lokalitetu Ograda u naselju Bošnjaci. Na nekropoli se nalazio ukrašen manji stećak u obliku sanduka s odvojenim postoljem koji je premješten u lapidarij Muzeja Hercegovine. Premještanje je obavljeno u oktobru 1965., dok je istraživanje groba ispod stećka obavljeno 9. novembra 1966. godine.⁵⁸ Stećak ima ukrasne motive na svim stranama. Jedna bočna strana prikazuje scenu lova: konjanik u jednoj podignutoj ruci u zamahu drži neki predmet, a u drugoj ispruženo koplje u lovnu na jelena za kojim se nalazi pas u trčećem položaju (Crtež 5a). Druga bočna strana prikazuje dva suprotstavljeni konjanika s ispruženim kopljima, a između njih ženska osoba s podignutim rukama. Wenzel je predstavila motive ove bočne i gornje horizontalne strane.⁵⁹ Ženska figura je u potpunosti oštećena uslijed ratnih dejstava 1992-1995. godine. Uradili smo rekonstrukciju crteža na osnovu starih fotografija (Crtež 5b). Na jednoj čeonoj strani izražene su dvije osobe koje se drže za ruku (Crtež 5c), dok je druga čiona strana ukrašena biljnim motivom (Crtež 5d).⁶⁰ Na gornjoj horizontalnoj strani izražena je ljudska figura u stojećem položaju s mačem i štitom (Crtež 5e). Vertikalne i gornje horizontalne ivice stećka imaju ukras u obliku tordiranog užeta, osim ivice koja povezuje bočnu lijevu i čeonu desnu stranu stećka (Crtež 5a i Crtež 5d), koje su ukrašene udubljenom i međusobno povezanim cik-cak linijom. Od cik-cak linija dobivene su plastično izražene trouglaste površine. Orientacija stećka na autentičnom lokalitetu je istok-zapad. Dimenzije stećka su: dužina 98 cm, širina 58 cm i visina 64 cm. Dužina postolja iznosi 180 cm, a širina 85 cm. Prema tvrdnjama Pave Andželića

58 Više detalja o iskopavanju groba koji je bio bez priloga, pogledati u tekstu: Pavao Andželić, „Potoci, Mostar – srednjovjekovni grob“, Arheološki pregled 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 165-166.

59 Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, 386-387 i 338-339.

60 Wenzel ovaj motiv svrstava u „grane i drveće“, dok Andželić navodi da je u pitanju sidro. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, 216-217.; Andželić, „Potoci, Mostar – srednjovjekovni grob“, 166.

ovaj stećak je zbog ugroženosti i oštećenja premješten u lapidarij muzeja.⁶¹ Međutim, Zelenika navodi da „stećak u svom prvobitnom položaju nije bio ugrožen“⁶² Podatke o nekropoli na lokalitetu Ograda donosi i Bešlagić,⁶³ dok Zelenika navodi podatke o premještanju stećka s ovog lokaliteta.⁶⁴ Zapaža se da Andelić nigdje ne opisuje detalje ugroženosti i oštećenja stećka. Lokalitet u narodu nosi naziv Dabića ograda. Prema podacima iz katastra smješten je u k.o. Humilišani I na parceli Kratine k.č. 3011/1 i graniči sa k.o. Potoci. Koordinate lokaliteta Ograda su 43°25'14.10"N, 17°53'34.84"E. Na nekropoli je uočljivo deset stećaka i to uglavnom sanduka, od kojih je jedan oboren u potok koji je aktivran u vrijeme bujica. Pored nekropole prolazi i lokalni put. Po kazivanju mještana naziv Ograda potiče tako što su mještani svojevremeno na tom mjestu zatvarali stoku u ogradu. Prilikom rekognosciranja terena bilo je veoma teško utvrditi lokalitet nekropole s obzirom da Zelenika u svom opisu premješteni stećak u lapidarij, svrstava u nekropolu na lokalitetu Humilišani,⁶⁵ koja je sasvim drugi lokalitet.

Crtež 5a. Bočna strana

61 Andelić, „Potoci, Mostar – srednjovjekovni grob“, 165-166.

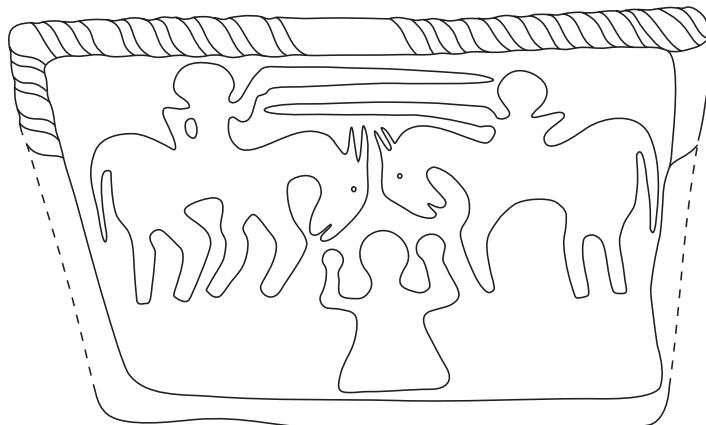
62 Zelenika, „Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice“, 68.

63 Bešlagić, Stećci. Kataloško-topografski pregled, 339 i 340.

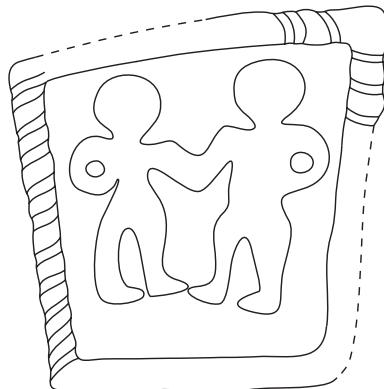
64 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138. Iste navode Zelenika spominje i u radu: „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 251.

65 Zelenika, „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 259.

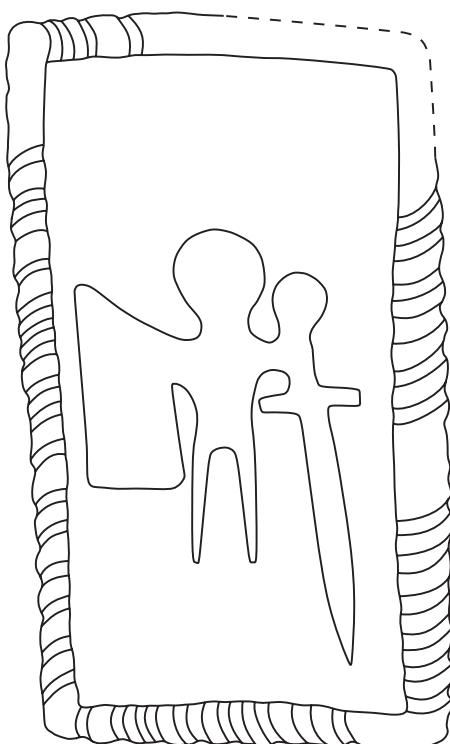
SLOVO O MOSTARU

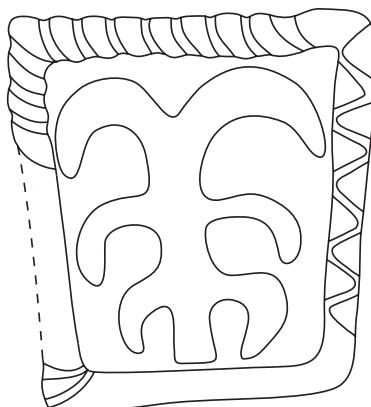
Crtež 5b. Druga bočna strana

Crtež 5c. Čeona strana

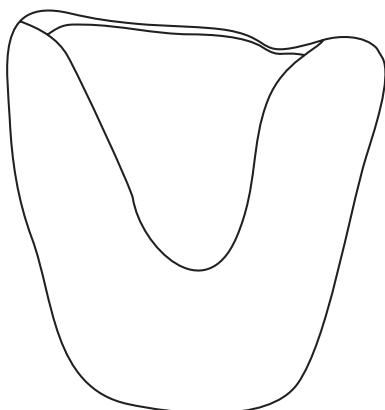
Crtež 5e. Horizontalna strana

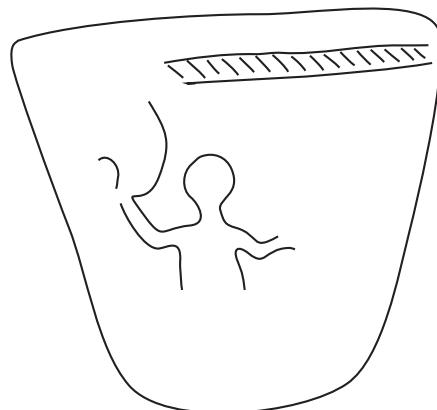
Crtež 5d. Druga čeona strana

STEĆAK SA LOKALITETA TABHANE KOD STAROG MOSTA

Dva veća oštećena ulomka u obliku kamenih korita prenesena su u lapidarij Muzeja Hercegovine 1954. godine, a nalazili su se kod Tabhane, radionice za štavljenje i obradu kože, smještenoj na desnoj obali rijeke Neretve u blizini Starog mosta. Ovi ulomci stećaka korišteni su u praktične svrhe (Crtež 6a). O prvobitnoj lokaciji ulomaka se ne zna ništa.⁶⁶ Na njima se prepoznaju tragovi plastično izraženih motiva od čega se na jednom ulomku na dvije strane naziru dva motiva. Jedan motiv je u obliku ljudske figure raširenih ruku (Crtež 6b), dok se na drugoj strani ulomka nalazi motiv neke životinje (Crtež 6c). Gornji rub bio je ukrašen tordiranim užetom. Koordinate mjesta nekadašnje Tabhane su $43^{\circ}20'15.52''\text{N}$, $17^{\circ}48'51.23''\text{E}$.

Crtež 6a. Ulomak stećka u obliku korita

Crtež 6b. Motiv ljudske figure

⁶⁶ Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, 138. Iste navode Zelenika spominje i u radovima: *Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice*, 68.; „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, 250.

Crtež 6c. Motiv životinje

OČUVANJE I ZAŠTITA STEĆAKA

Ugroženost i devastiranje stećaka su veliki, a s druge strane se ne čini dovoljno na njihovom očuvanju i zaštiti. Na području užeg jezgra Grada Mostara sačuvan je samo jedan stećak, što znači da se nije pravovremeno reagovalo i da su aktivnosti zaostale kao što nam to pokazuje primjer s lokaliteta Carina. Na stećima u lapidariju nije izvršena restauracija i vraćanje u prvobitni izgled površina koje su fizički oštećene. U svrhu zaštite, osim postupka obnove i sanacije pukotina neophodna je primjena hidroforne zaštite na kamenim površinama. Na taj način bi se sprječila ili usporila razgradnja kamenih površina prouzrokovana atmosferskim oborinama, biološkim i drugim utjecajima. Oborinske vode se smatraju glavnim uzročnikom oštećenja, a posebno ukrasnih motiva koji su svakodnevno izloženi prirodnim utjecajima. Postepeno propadanje stećaka, posebno motiva najbolje se može vidjeti na stećku iz Bišća polja, gdje su danas motivi teško uočljivi. Upoređujući trenutno stanje motiva s fotografijama načinjenim iz ranijeg perioda može se zaključiti da su motivi tokom vremena vrlo istrošeni. Također, jedan od načina za izbjegavanje direktnog atmosferskog utjecaja na stećima u lapidariju i sprečavanje istrošenosti jeste i fizička zaštita.

Skupina srednjovjekovnih i antičkih spomenika u lapidariju predstavlja pozitivan primjer očuvanja i zaštite kulturne baštine. Međutim,

i u ovom pozitivnom primjeru ima manjkavosti ako uzmemu u obzir da su s dvije nekropole preneseni stećci samo zbog svoje reprezentativnosti. Stećci preneseni u lapidarij s područja Potoka i Pologa nisu bili ugroženi na autentičnim lokalitetima. Nekropole s kojih su preneseni stećci ostavljene su bez ikakve zaštite, te se danas nalaze na većem stepenu ugroženosti nego u ranijem periodu. Ovakav pristup je pogrešan. Također, analiza podataka o brojnom stanju iz literature koliko je stećaka ostalo zarobljeno u vodi akumulacijom jezera i rekognosciranjem terena, te u kakvom su stanju nekropole na lokalitetima Ograda u naselju Bošnjaci i Drenovi u zaseoku Troškoti s kojih su vršena premještanja, dodatno pojačava manjkavost.

Izgradnjom hidroelektrane na Trebišnjici preneseno je 87 stećaka s potopljenog područja⁶⁷ od ukupno 467 stećaka s 9 nekropolama,⁶⁸ dok je samo 5 stećaka izmješteno s područja hidroakumulacije Jablaničkog jezera 1952. i 1953. godine, a izgradnjom Hidroelektrane Salakovac preneseno je svih 115 stećaka i istraženi su svi grobovi.⁶⁹ Primjer iz Salakovca je pozitivan primjer sistemskog istraživanja, gdje su istraženi svi grobovi i pruženi antropološki podaci.⁷⁰ Akumulacijom Jablaničkog jezera potopljeno je oko 360 stećaka.⁷¹

Nedovoljna briga, kao i sekundarna upotreba od strane pojedinaca, doprinijele su devastiranju, propadanju i nestajanju. Pri izmještanju stećaka, zaboravljena je činjenica da je narušena primarna namjena nadgrobnih spomenika. *Dislociranje i pomjeranje stećaka bi se trebalo odvijati u krajnjoj nuždi samo u cilju spašavanja spomenika radi očuvanja i zaštite, dok bi sve drugo značilo ukidanje primarne namjene nadgrobnih spomenika i narušavanje historijskog konteksta.* Ukoliko neka institucija

67 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini,” 127.

68 Bešlagić, „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci,” 32.

69 Zelenika, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini,” 127-128.

70 Živko Mikić, Dinarski antropološki tip sa srednjovjekovne nekropole Raška gora – stećci kod Mostara, Godišnjak, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, ANUBiH, Sarajevo, 1978, 223-280.

71 Šefik Bešlagić, „Stećci u dolini Neretve, s područja Jablaničkog jezera”, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 181-212.

kulture smatra da ima potrebu za prezentacijom spomenika, preporuka je da se uradi replika, a izvorni primjer neophodno je ostaviti na autentičnom lokalitetu i zaštititi.

U kakvom su stanju stećci danas govori nam i izjava čelnih ljudi iz Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, koja glasi: „Stećci su u veoma lošem stanju i svake godine gubimo na desetine stećaka, a svake decenije na stotine“.⁷²

Jedan od načina da se stećci zaštite od devastiranja jeste da se sve nekropole - uključujući i nevidentirane - privremeno stave na listu nacionalnih spomenika. Proglašavanje svih nekropola sa stećima nacionalnim spomenicima može se sprovesti na osnovu propisanih uslova za nominaciju dobra za nacionalni spomenik BiH, gdje se između ostalog navodi „da su od velikog značaja za grupu ljudi sa zajedničkom kulturnom, historijskom, vjerskom ili etničkom baštinom“. U prilog tome idu i kriteriji za vrednovanje dobra, gdje izdvajamo neke: a) *suštinska svojstva dobra*: autentičnost (stanje autentičnosti); jedinstvenost, rijetkost i reprezentativnost; integritet (stepen integriteta); kontekst (historijski i fizički); fizičko stanje, naročito kompaktnost (fizička cjelovitost); b) *kriteriji za vrednovanje funkcije i značaja dobra*: historijska vrijednost; umjetnička i estetska; dokumentarna i naučna vrijednost (materijalno svjedočanstvo o svim, a naročito manje poznatim historijskim periodima); društvena vrijednost (duhovna, simbolička, sakralna, vezanost za rituale i obrede, vrijednost za zajednicu); c) *kriteriji za vrednovanje općih značajki dobra (starosti, očuvanosti i ugroženosti)*.⁷³

Zatim, pravo vlasništva nad nekropolama sa stećima koje se nalaze na privatnim zemljišnim parcelama otkupom ili na drugi način prenijeti u korist države. Kod očuvanja i zaštite podjednako je važan pristup svim nekropolama sa stećima, bez naglašene reprezentativnosti. Svaka nekropola je podjednako važna s aspekta kulturne i arheološke

72 E. B., Dnevni avaz, „Svake godine BiH gubi na desetine stećaka“ 18. juli 2008, 6.

73 Na osnovu vrednovanja dobra od 3. do 7 člana: „Pravilnika o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika“, Službeni glasnik BiH, br. 82, 2019, 98-99.

baštine, te u istraživačkom procesu nekropole predstavljaju potencijalni arheološki lokalitet.

Nije dovoljno proglašiti nekropolu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, a da se obaveze ne izvršavaju i sve to ne prati finansijska podrška. Vlast Grada Mostara uz podršku šire društvene zajednice mora preuzeti glavnu ulogu o brizi spomenika, ne čekajući da organi različitih nivoa vlasti nešto poduzmu na njihovoj zaštiti. Dužnost vlasti i građana je ne samo da koriste, već i da zaštite kulturno-historijsku baštinu.

ZAKLJUČAK

Stećci kao autentična kulturna baština su nosilac identiteta, što istovremeno dokazuje i historijsko postojanje ljudskih zajednica na ovim prostorima. Evidentirani srednjovjekovni grobovi u mezarju na lokalitetu Carine ukazuju na kontinuitet sahranjivanja. Također, antički grobovi, ranosrednjovjekovni predmeti u grobnicama na području Balinovca u blizini mezarja, kao i nekoliko evidentiranih, neistraženih i uništenih srednjovjekovnih grobnica na lokalitetu Grčkog groblja u zapadnom dijelu Zahuma, ukazuju na kontinuitet sahranjivanja od antičkog perioda do danas. Stoga, baština iz prošlosti je jedinstvena, nezamjenjiva i predstavlja odgovornost za njeno očuvanje današnjim generacijama. Zaštita stećaka je višestruko značajna. Ona je od javnog interesa i treba da bude snažnije potpomognuta od strane državnih organa kroz kontinuirano održavanje sačuvanih spomenika i novih istraživanja. Načinjene greške iz proteklog perioda se ne mogu popraviti, međutim negativan odnos i stanje prema nekropolama sa stećima može se zaustaviti i promijeniti. Dislociranje i pomjeranje stećaka bi se trebalo odvijati u krajnjoj nuždi, kako se ne bi narušila primarna namjena nadgrobnih spomenika.

Činjenice sa terena nas upućuju da stećci u Gradu Mostaru svakim danom nestaju, te je upitno da li možemo od nestajanja sačuvati ono malo stećaka što su nam ostavile prošle generacije. Stećke na lokalitetu Carine nismo uspjeli sačuvati, a na lokalitetu Malog parka ostao je samo

jedan stećak koji nema adekvatnu zaštitu. Također, izmješteni stećci u lapidariju Muzeja Hercegovine nemaju adekvatnu zaštitu. Ukrasni motivi su izloženi degradaciji uslijed atmosferskih utjecaja i svakim danom postepeno nestaju. Ne smije se dozvoliti da se kulturna baština devastira i nestaje. Lokalna zajednica Grada Mostara mora prepoznati i preuzeti glavni teret očuvanja i zaštite stećaka. Osim toga važno je djelovati preventivno s ciljem edukacije građana, posebno mladih. Stoga je neophodno imati poseban ogrank koji će se baviti isključivo ovim i sličnim problemom.

Uz veći angažman, primjenu i nadopunu zakonskih propisa od velikog značaja su aktivnosti u pogledu novih istraživanja, redovnog održavanja postojećih spomenika, razvijanja pozitivne svijesti očuvanja kulturne i arheološke baštine, kao i stalna finansijska sredstva. Kulturna baština je od neprocjenjive vrijednosti, te smo dužni štititi svoju baštinu i osjećati kao vlastitu, ujedno i kao svjetsku, jer je ona dio nas, naše prošlosti i naše budućnosti.

STEĆAKS IN THE INNER CITY CENTER OF MOSTAR WITH A FOCUS ON PRESERVATION AND PROTECTION

Summary:

The paper “Stećaks in the inner city center of Mostar with reference to preservation and protection” describes the medieval stećaks-tombstones which have been preserved in the inner city center. We discuss the only stećak located in the Mali Park and the destroyed stećaks at Carina. Next, we dicuss the stećaks that were moved from their authentic locations to the lapidary of the Museum of Herzegovina due to the danger in the area of the City of Mostar and the accumulation of the lake on the Trebišnjica river. The stećaks in the lapidary come from Tabhana near the Old Bridge, Bišće polje, Polog, Bileća and Potok. One

part of the paper is related to preservation and protection – where causes of decay and disappearance are discussed – along with ways of stopping and preventing the devastation of stećak.

Keywords: stećaks, devastation, preservation, protection, the City of Mostar

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Zbirka filmova (negativa) Ćirila Čire Raiča, Kralja Zvonimira 24A, Mostar, slika 1, 2, 3, 4. (fotografije inv. br. 105445, 1509, 44929, 105393)

Objavljeni izvori

CODEX diplomaticus Regni Bosnae: povelje i pisma stare bosanske države, Esad Kurtović ... [et al]; [prijevod, slavenski tekstovi Lejla Nakaš, latinski tekstovi Drago Župarić, talijanski tekstovi Ana Lalić] Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.

Karta, Česme u Mostaru, Razmjera 1:10 000, Pacher & Kisić, Mostar, 1899.

Vego, Marko. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962.

_____. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. II, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964.

Knjige

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Arheološka nalazišta, Regija 14-25, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.

Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

_____. *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

Hasandedić, Hivzija. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2005.

Kurt, Ahmet. *Mahala Carina u Mostaru - historija i razvoj grada*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2021.

Mesihović, Salmedin. *Antiqui homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011.

Mulović, Edin. *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2018.

SLOVO O MOSTARU

- Paškvalin, Veljko. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 9, ANUBiH, Sarajevo, 2012.
- Puljić, Borislav. *Čitati grad: Urbana struktura Mostara u razdoblju od 1440.-1878.*, UPI-2M PLUS i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2020.
- Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

Radovi u časopisima

- Andelić, Pavao. „Potoci, Mostar – srednjovjekovni grob“, *Arheološki pregled* 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 165-166.
- Atanacković Salčić, Vukosava. „Vukodol, Mostar, Hercegovina – antički ranosrednjovjekovni grobovi“, *Arheološki pregled* 8, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1966, 159-162.
- Bešlagić, Šefik. „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci“, *Naše starine* VIII, Sarajevo, 1962, 17-36.
- _____. „Stećci u dolini Neretve, s područja Jablaničkog jezera“, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 181-212.
- Mikić, Živko. „Dinarski antropološki tip sa srednjovjekovne nekropole Raška gora – stećci kod Mostara“, *Godišnjak*, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978, 223-280.
- Paškvalin, Veljko. „Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. Arheologija XXXVIII, Sarajevo, 1983, 95-108.
- Patsch, Karlo, *Pojedini nalazi iz rimskog doba*, Glasnik zemaljskog muzeja, god. IV, sv. I, Sarajevo, 1902, 1-16.
- Vego, Marko. „Ćirilski natpisi iz Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, n.s. sv. XIII, Sarajevo, 1958, 169-177.
- _____. „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, n.s. sv. XVII, Sarajevo, 1962, 191-243.
- Zelenika, Andelko. „Ugroženi kasnoantički sarkofagi u Vinjanima kod Posušja“, *Naše starine* VI, Sarajevo, 1959, 251-252.
- _____. „Проблем заштите и преноса стећака у Херцеговини“, *Херцеговина* 2, Mostar, 1982, 125-147.
- _____. „Zapis iz starije prošlosti Mostara i okolice“, *Hercegovina* 2 (10), Mostar, 1996, 61-75.
- _____. „Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru“, *Hercegovina* 4-5 (12-13), Mostar, 1998-1999, 97-100.

ZBORNIK RADOVA

_____. „Stećci središnjega i sjevernoga područja općine Mostar“, *Hercegovina* 23, 2009, 249-262.

_____. „Stećci mostarskog područja (istočni, južni i jugozapadni dio općine Mostar)“, *Hercegovina*, 24, 2010, 205-222.

Javna glasila

Atanacković Salčić, Vukosava., „Srednjovjekovni grobovi u Carinskom harem“, *Sloboda*, br. 13, Mostar, 23. mart 1964, 10.

E. B., „Svake godine BiH gubi na desetine stećaka“, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 18. juli 2008, 6.

Скарић, Владислав. „Стари мусимански надгробни споменици у Босни“, *Време*, бр. 3686, год. XII, Београд, уторак 5. април 1932, 6.

Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 82, „Pravilnika o kriterijima vrednovanja, podijeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika“, 2019.

Internet izvori

Arcanum Maps - *The Historical Map Portal*, <https://maps.arcanum.com/en/>

Federalna uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Balinovc i Zahum u katastarskoj općini Mostar II: <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>